

Piotr Olechowski

<https://orcid.org/0003-4108-2682>

Uniwersytet Śląski w Katowicach

Instytut Strat Wojennych im. Jana Karłowicza w Warszawie

„Nie doniosły na mężów – poniosły karę”, czyli kilka uwag o książce *Bez winy i bez przyszłości. Losy członków rodzin „zdrajców ojczyzny” represjonowanych na mocy rozkazu NKWD nr 00486**

Zarys treści: Artykuł recenzyjny stanowi krytyczną analizę zawartości monografii opublikowanej przez Wydawnictwo IPN na początku 2024 r. Przedmiotowa książka odnosi się do losów ofiar skazanych na podstawie rozkazu nr 00486, skierowanego przede wszystkim do kobiet – żon „wrogów ludu”, których jedyną „winą” był brak donosu na własnego męża do organów bezpieczeństwa państwowego. W tekście nie tylko przeanalizowano zarys treści, ale także wskazano na kilka błędów merytorycznych, niewłaściwie zastosowane nazewnictwo oraz nie zawsze adekwatny dobór materiału źródłowego.

Outline of content: The review article critically analyses the monograph published by the Institute of National Remembrance Publishing House in early 2024. The book in question refers to the fate of victims sentenced under order no. 00486, addressed primarily to women: wives of “enemies of the people”, whose only “guilt” was that they had not denounced their husbands to the state security organs. The text not only analyses the book content but also points out several substantive errors, incorrectly used nomenclature, and an inadequate, at times, selection of source material.

Słowa kluczowe: represje, Polacy w ZSRR, Wielki Terror, rozkaz nr 00486, Ukraina, kobiety

Keywords: repressions, Poles in the USSR, Great Terror, order no. 00486, Ukraine, women

* Iwan Kozłowski, Mariusz Kwaśniak, Bożena Witowicz, Paweł Zielony, *Bez winy i bez przyszłości. Losy członków rodzin „zdrajców ojczyzny” represjonowanych na mocy rozkazu NKWD nr 00486*, Wydawnictwo IPN, Warszawa 2024, ss. 424.

Uwagi wstępne

Badania nad Wielkim Terrorem lat 1937–1938 rozwijają się w sposób systematyczny od co najmniej kilkunastu lat. Dotyczy to zarówno nowych ustaleń i publikacji w rodzimej historiografii¹, jak i – przede wszystkim – analogicznych działań podejmowanych przez historyków zagranicznych, zwłaszcza ukraińskich².

Oprócz niezwykle ważnych opracowań monograficznych i przyczynkarskich uwagę zwraca fakt publikacji całego szeregu wydawnictw o charakterze źródłowym, zawierających oryginalną treść dokumentów z epoki. Tego rodzaju publikacje – wydawane od niemal trzech dekad – nabierają bowiem szczególnego znaczenia zwłaszcza w obecnej sytuacji geopolitycznej, kiedy to wyjazd do archiwów znajdujących się w granicach Federacji Rosyjskiej, Białorusi czy Ukrainy od kilku już lat jest wielce problematyczny, by nie rzec wprost – niemożliwy.

Wiadomo, że w dotychczasowych osiągnięciach historiograficznych zdecydowanie przeważają prace badaczy ukraińskich, którzy znacznie wcześniej uzyskali dostęp do materiałów archiwalnych zdeponowanych w tamtejszych jednostkach. Kolejną kwestią, na którą trzeba zwrócić uwagę, jest niewątpliwie biegła wśród Ukraińców znajomość języka wytwarzanej w ZSRR dokumentacji (rosyjskiego), a dość słaba (by nie powiedzieć – żadna) w przypadku polskich historyków młodszego pokolenia. Stąd też to właśnie na Ukrainie wydano dotychczas najwięcej publikacji dotyczących Wielkiego Terroru, w tym także operacji narodowościowych będących jego częścią składową.

¹ Z publikacji monograficznych zob. N. Iwanow, *Pierwszy naród ukarany. Polacy w Związku Radzieckim 1921–1939*, Warszawa 1991; *idem*, *Zapomniane ludobójstwo. Polacy w państwie Stalina. „Operacja polska” 1937–1938*, Kraków 2014; *idem*, *Zginęli, bo byli Polakami. Koszmar „operacji polskiej” NKWD 1937–1938 / Killed for Being Poles. Horrors of the „Polish Operation” conducted by the NKVD in 1937–1938*, Poznań 2017; T. Sommer, *Operacja antypolska NKWD 1937–1938. Geneza i przebieg ludobójstwa popełnionego na Polakach w Związku Sowieckim*, Gdańsk 2020; H. Stroński, *Marchlewskczyzna 1925–1935. Polski rejon narodowościowy na sowieckiej Ukrainie*, Warszawa 2023.

² Zob. m.in.: O. Рубльов, В. Репринцев, *Репресії проти поляків в Україні у 30-ті роки*, „З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ” (1995), № 1/2 (2/3), s. 116–156; Т. Рафальська, *Радянська репресивна політика щодо польської меншини на Житомирщині*, „Історія та історіографія в Європі” (2006), № 4, s. 148–156; Р. Подкур, *Діяльність УНКВД Вінницької області під час „Великого терору” 1937–1938 рр.*, „Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей)” (2007), № 34, s. 197–220; Ю. Шаповал та ін., *Україна в добу „Великого терору” 1936–1938 роки*, Київ 2009; Т. Вронська, *Заручники тоталітарного режиму. Репресії проти родин „ворогів народу” в Україні (1917–1953 рр.)*, Київ 2009; С. Кокин, Р. Подкур, О. Рубльов, *Справа „Польської Організації Військової” в Україні. 1920–1938 рр.: Збірник документів та матеріалів*, Київ 2011; Т. Вронська, *Упокорення страхом. Сімейне заручництво у каральній практиці радянської влади, 1917–1953 рр.*, Київ 2013; D. Wasilenko i in., *„Operacja polska” w obwodzie połtawskim w latach 30-tych XX wieku*, Dniepr 2017; О. Бажан, В. Золотарьов, *„Польська операція” НКВС 1937–1938 рр. Підготовка наказу № 00485 в Київській та Харківській областях*, „Краєзнавство” (2019), № 3, s. 192–204.

Natomiast w dotychczasowej polskiej historiografii ukazało się kilka prac dotyczących zarówno samej „operacji polskiej”, jak i sytuacji mniejszości polskiej w ówczesnym ZSRR. Były to jednak w dużej mierze publikacje o charakterze ogólnym, w tym sensie, że nie analizowano w nich szerzej poszczególnych przypadków represji wobec obywateli radzieckich narodowości polskiej. Tego typu badania, dotyczące losów osób z nizin społecznych, znajdujących się na końcu hierarchii, wymagają bowiem przejrzenia setek jednostek archiwalnych, często zawierających zresztą niepełne informacje.

Wyjątkiem od tej reguły jest jednak opublikowana przez Wydawnictwo IPN monografia autorstwa Iwana Kozłowskiego, Mariusza Kwaśniaka, Bożeny Witowicz oraz Pawła Zielonego, stanowiąca przedmiot niniejszej analizy. Oprócz wielu danych o charakterze informacyjnym oraz formalnoprawnym przeprowadzono w niej szczegółowe badania odnoszące się do kilku przypadków indywidualnych represji wobec kobiet – żon „wrogów ludu”.

Wydanie tej książki jest również prawdopodobnie pierwszym przypadkiem w IPN, kiedy to na podstawie pozyskanych z archiwów ukraińskich materiałów źródłowych opublikowano nie tyle ich treść w przekładzie na język polski, ale podjęto naukową analizę zawartości. Jeśli dodać do tego zamieszczony w monografii niezwykle bogaty materiał ikonograficzny, efekt końcowy na pierwszy rzut oka sprawia wielce pozytywne wrażenie.

Układ rozdziałów

Analizowana monografia składa się z sześciu rozdziałów uzupełnionych o wstęp, podsumowanie oraz bardzo rozbudowany aneks zawierający 22 dokumenty przetłumaczone na język polski. Na końcu książki zamieszczono również noty o autorach, wykaz skrótów, bibliografię, a także dwa indeksy – nazwisk i nazw geograficznych.

„Wprowadzenie”, autorstwa Mariusza Kwaśniaka, oprócz dość pobieżnej analizy dotychczasowych osiągnięć historiografii, stanowi w głównej mierze przegląd działalności Instytutu Pamięci Narodowej (IPN) w zakresie związanym z tematyką Wielkiego Terroru 1937–1938. Można więc zapoznać się nie tylko z okolicznościami podpisania umów o współpracy z Państwowymi Obwodowymi Archiwami w Odessie, Chmielnickim i Winnicy, ale także z działaniami IPN w zakresie popularyzacji przedmiotowej tematyki.

Rozdział I, napisany przez Bożenę Witowicz i Iwana Kozłowskiego, dotyczy okoliczności tworzenia prawodawstwa radzieckiego i tamtejszych organów bezpieczeństwa państwowego jeszcze u schyłku rewolucji bolszewickiej. Czytelnik otrzymuje więc w pigułce najistotniejsze informacje na ten temat, wraz z krytyczną analizą wprowadzanych przepisów prawa i zasad odbywania kary przez skazańców. W kontekście głównej tematyki analizowanej książki niezwykle ważne są zapisy

zawarte w podrozdziale 1.2., odnoszące się do roli, jaką odgrywała rodzina w systemie radzieckiego reżimu totalitarnego. Często bowiem wystarczyło, aby choć jedna osoba (w przypadku rozkazu nr 00486 najczęściej był to mąż/ojciec) znalazła się w orbicie zainteresowania służb specjalnych, wskutek czego cała rodzina narażona była na represje w kolejnych tygodniach/miesiącach czy latach.

Rozdział II, autorstwa Witowicz, stanowi popularnonaukowe wprowadzenie do zasadniczej tematyki. Na kilku stronach przedstawiono bowiem najważniejsze zagadnienia związane z preludium Wielkiego Terroru i „operacji polskiej” NKWD.

Największe znaczenie poznawcze w książce ma bez wątpienia rozdział III, odnoszący się do założeń i realizacji przedmiotowego rozkazu nr 00486. Jego autorami są Witowicz, Kozłowski i Paweł Zielony. Na konkretnych przykładach śledztw przeciwko kobietom narodowości polskiej (szkoda jednak, że zaledwie dwóch) Witowicz ukazała przebieg tego rodzaju postępowań – od momentu aresztowania aż do wydania decyzji administracyjnej skazującej daną osobę na kilka lat pobytu w łagrze. Zdecydowanie szerszą analizę w zakresie umarzania spraw żon „zdrajców ojczyzny” przeprowadził natomiast Kozłowski, umiejętnie łącząc zawartość konkretnych jednostek archiwalnych z dotychczasowymi ustaleniami innych badaczy (przede wszystkim ukraińskich) w tym zakresie. W dalszej części rozdziału można zapoznać się z losami dzieci „wrogów ludu”, okolicznościami zsyłek w trybie administracyjnym oraz warunkami przebywania w łagrach (Witowicz), a także funkcjonowaniem obozów specjalnych dla członków rodzin „zdrajców ojczyzny” i kilkoma przypadkami skazania mężczyzn na podstawie rozkazu nr 00486, który w założeniu miał dotyczyć kobiet i dzieci (Zielony). Szkoda jednak, że Autorzy nie sięgnęli w tym kontekście po ustalenia ukraińskiego historyka Romana Podkura³, od lat zajmującego się naukowo losami dzieci skazańców w okresie Wielkiego Terroru. Natomiast w sprawie skazanych mężczyzn na s. 201 Autorzy nie zamieścili szerszego kontekstu okoliczności, w których opisywany Roman Wolski, mimo skazania na 10 lat pobytu w łagrze w październiku 1938 r., odzyskał wolność już 10 kwietnia 1939 r. Nastąpiło to bowiem w efekcie „odwilży beriowskiej”, związanej z objęciem funkcji ludowego komisarza spraw wewnętrznych ZSRR przez Ławrientija Berię jeszcze pod koniec 1938 r., kiedy to oficjalnie zakończono Wielki Terror. Szerzej pisali o tym autorzy ukraińscy, na których prace nie powołano się jednak w recenzowanej monografii⁴.

³ Zob. m.in.: Р. Подкур, *Дитячий ГУЛАГ в контексті політики державного терору (1937–1939 рр.)*, „3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ” (2008), № 28, с. 189–204; *ідет*, *Становище дітей репресованих громадян в контексті політики державного терору (1937–1938 рр.)*, „Історія України: маловідомі імена, події, факти” (2008), № 35, с. 137–152; *ідет*, *Динаміка адміністративно-територіального поділу 1930-х рр. у контексті „великого терору” 1937–1938 рр.*, „Регіональна Історія України. Збірник наукових статей” (2013), № 7, с. 193–212.

⁴ Zob. m.in.: Л. Місінкевич, *Берієвська „відлига” 1939 року: причини та наслідки*, „Історія України. Маловідомі імена, події, факти” (2005), № 30, с. 173–185; В. Васильєв, *Берієвська відлига в УРСР (кінець 1938–1939 рр.): політичні аспекти*, „3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ” (2009), № 33, с. 116–135.

Rozdziały IV (liczący zaledwie trzy strony) i V (dziewięć stron), autorstwa Witowicz i Zielonego, traktują o okolicznościach zakończenia Wielkiego Terroru, a także powrotach skazańców do miejsc zamieszkania po odbyciu kary. Autorzy oparli je nie tylko na dotychczasowej literaturze przedmiotu, lecz również na podstawie konkretnych jednostek archiwalnych pozyskanych przez Archiwum IPN (AIPN) z instytucji ukraińskich. Dzięki temu można zapoznać się z okolicznościami powrotów kobiet narodowości polskiej, a także problemami, jakie czekały na nie po przybyciu do dawnych miejsc zamieszkania.

Rozdział VI analizowanej monografii, w całości napisany przez Kozłowskiego, dotyczy rzadko poruszanej dotąd kwestii przywrócenia sprawiedliwości wobec osób skazanych w latach 1937–1938. Autor przedstawił tego rodzaju możliwości w odniesieniu do lat 1939–1941 (mocno ograniczone), jak również lat pięćdziesiątych, po śmierci Stalina, kiedy to rzeczywiście zrehabilitowano wiele ofiar, nie tylko z okresu Wielkiego Terroru. Kozłowski ukazał też epokę „zastoju”, trwającą od połowy lat sześćdziesiątych do osiemdziesiątych XX w., a także powrót do analizy dokumentacji śledczej jeszcze w warunkach schyłkowego ZSRR. Moim zdaniem jednak niezbyt fortunnie datował w tym zakresie początek „zastoju” w latach sześćdziesiątych na 1964 r. (zapewne chodziło tu o oficjalne zakończenie dekady rządów Nikity Chruszczowa), podczas gdy rehabilitacja skazańców wyraźnie spowolniła już cztery lata wcześniej. Duże znaczenie poznawcze ma również ostatni podrozdział tego rozdziału, dotyczący masowej rehabilitacji skazańców z lat 1917–1991, rozpoczętej tuż przed oficjalnym ogłoszeniem ukraińskiej niepodległości w sierpniu 1991 r., a trwającej niekiedy nawet do połowy pierwszej dekady XXI stulecia. Autor krytycznie przeanalizował bowiem nie tylko działania młodego państwa ukraińskiego, ale także aktywność środowisk obywatelskich skupiających m.in. historyków-społeczników, dzięki którym opublikowano fundamentalną serię książek, zawierającą imienny wykaz ofiar radzieckiego totalitaryzmu, z podziałem na wszystkie jednostki administracyjne niepodległej Ukrainy. Co szczególnie istotne, w kontekście postępującej współcześnie cyfryzacji publikacje te dostępne są w całości w zasobach internetowych, dzięki czemu każdy zainteresowany może odnaleźć informacje na temat losów swoich przodków⁵.

Zasadniczą treść książki zamyka krótkie (niespełna czterostronicowe) „Podsumowanie” autorstwa Kwaśniaka, zawierające także plany IPN na przyszłość w kontekście pozyskiwania nowych źródeł archiwalnych. Co ważne, dotyczą one nie tylko instytucji ukraińskich, ale także tych położonych na obszarze innych krajów postradzieckich.

Jak już wspomniałem, książka zawiera także niezwykle obszerny aneks składający się z 22 dokumentów przetłumaczonych na język polski. Są wśród nich zarówno nieznanne dotąd szerzej polskim naukowcom raporty, rozkazy i przepisy prawne, jak i te, które były już publikowane wiele lat temu, także w polskim

⁵ Szerzej zob. *Реабілітовані Історією*, <https://www.reabit.org.ua/> (dostęp: 16.05.2024).

przekładzie. Dotyczy to nie tylko najbardziej znanego rozkazu nr 00485 z 11 sierpnia 1937 r., rozpoczynającego „operację polską”, ale też niektórych innych radzieckich raportów, dokumentów i okólników, opublikowanych przez IPN w 2010 r. w dwutomowym zbiorze dokumentów⁶.

Szkoda, że w aneksie zabrakło (choćby w wersji częściowej) bodaj najważniejszego aktu prawnego w zakresie rehabilitacji ofiar reżimu komunistycznego na Ukrainie, a mianowicie wydanego 17 kwietnia 1991 r. Prawa „O Rehabilitacji Ofiar Represji Politycznych na Ukrainie”⁷. To przecież na tej podstawie toczyły się wszystkie działania zmierzające do przyznania symbolicznej (najczęściej bowiem pośmiertnej) rehabilitacji ofiarom radzieckiego reżimu już w warunkach niepodległej Ukrainy.

Baza źródłowa

Podstawę źródłową recenzowanej publikacji stanowią cyfrowe kopie materiałów proveniencji radzieckiej, pozyskane przez AIPN we wcześniejszych latach na mocy porozumień zawartych z trzema ukraińskimi Państwowymi Obwodowymi Archiwami w Chmielnickim (dawnym Płoskirowie), Winnicy oraz Odessie. Łącznie jest to kilkadziesiąt jednostek o charakterze akt karno-śledczych, dotyczących postępowań toczonych wobec osób narodowości polskiej. Brakuje niestety w tej grupie analogicznych akt zgromadzonych w Państwowym Archiwum Obwodu Żytomierskiego, z którym IPN, mimo prowadzonych wcześniej rozmów, póki co nie zawarł umowy o digitalizacji, a następnie przekazaniu kopii materiałów z okresu Wielkiego Terroru.

Autorzy sięgnęli również do treści wielu aktów normatywnych, dostępnych zazwyczaj w całości w zasobach internetowych. W pracy znajdują się także odwołania do zapisów rozmaitych raportów, rozkazów, dyrektyw czy wreszcie decyzji wydawanych przez radzieckie organa bezpieczeństwa publicznego. W znacznej mierze zostały one zaczerpnięte z internetowego archiwum Aleksandra Jakowlewa, będącego znakomitym zasobem tego rodzaju dokumentów⁸. Pewne wątpliwości budzi jednak zakwalifikowanie wielu z nich do kategorii „źródeł publikowanych” w bibliografii, podczas gdy spora część nosi przecież charakter „aktów normatywnych”, powinna więc zostać umieszczona właśnie wśród nich⁹. Większość znajduje się zresztą w zasobach internetowych, stąd też trudno uznać je za „źródła publikowane”.

Dziwi także, że Autorzy zdecydowali się na podanie w bibliografii pełnych opisów dokumentów zaczerpniętych z zasobów internetowych oraz poszczególnych

⁶ *Wielki Terror: operacja polska 1937–1938*, red. J. Bednarek i in., t. 1–2, Warszawa–Kijów 2010.

⁷ Zob. Закон України: Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-12#Text> (dostęp: 16.05.2024).

⁸ Архив Александра Н. Яковлева, <https://www.alexanderyakovlev.org/> (dostęp: 17.05.2024).

⁹ Należy przy tym zauważyć, że wiele tego typu „aktów” miało charakter bezprawny nawet z punktu widzenia ówczesnego prawodawstwa radzieckiego.

publikacji o charakterze źródłowym. Zabieg taki oczywiście potęguje wygląd wykorzystanych materiałów w zestawieniu bibliograficznym, jednakże – moim zdaniem – jest całkowicie zbędny, gdyż wystarczy ograniczyć się w tym miejscu do wskazania tytułów tych publikacji (pełne dane podawane są przecież w poszczególnych przypisach).

Wykorzystano również materiały o charakterze autobiografii, wspomnień i dzienników, a także opracowania monograficzne oraz krótsze teksty naukowe i popularnonaukowe. Dziwi nieco w tym kontekście brak odwołania do opracowanego już w 2010 r. przez Tomasza Sommera zbioru dokumentów na temat Wielkiego Terroru. Został w nim bowiem opublikowany m.in. rozkaz nr 00486¹⁰ w pełnej treści, a nie tylko w skrótovej wersji rozsyłanej do obwodowych naczelników NKWD w USRR, na którą powołują się Autorzy na s. 78.

Kozłowski, Witowicz, Kwaśniak i Zielony nie wykorzystali również liczącej w sumie 12 tomów dokumentów serii *Polacy na Ukrainie. Zbiór dokumentów*, cz. 1: *Lata 1917–1939*, opublikowanej w latach 1998–2021 przez Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemyślu¹¹. Wydano w nich (w tłumaczeniu na język polski) wiele oryginalnych dokumentów, zgromadzonych przede wszystkim w archiwach kijowskich (Centralne Państwowe Archiwum Organizacji Społecznych Ukrainy, Centralne Państwowe Archiwum Wyższych Organów Władzy i Kierownictwa Ukrainy, a także dzisiejsze Wydzielone Państwowe Archiwum Służby Bezpieczeństwa Ukrainy). Na tej podstawie w pewnej mierze można było więc odtworzyć postulowany niżej zarys sytuacji Polaków w okresie międzywojennym na analizowanym przez Autorów obszarze trzech obwodów.

Uwagi szczegółowe

Napisanie jakiegokolwiek monografii naukowej na „osiem rąk” jest zadaniem nie tylko wielce skomplikowanym, ale przede wszystkim wymagającym od Autorów jasnego podziału zadań oraz późniejszego zespolenia ich efektów w logiczną całość. O ile z tą drugą kwestią pracownicy AIPN poradzili sobie zupełnie przyzwoicie, to jednak zdecydowanie nie zachowali przy tym równych proporcji w zakresie podziału obowiązków.

¹⁰ Zob. Dokument nr 10, Rozkaz operacyjny Ludowego Komisarza Spraw Wewnętrznych ZSRS Nikołaja Jeżowa nr 00486, 15 sierpnia 1937 roku, Moskwa, Ścisłe tajne, w: *Rozstrzelać Polaków. Ludobójstwo Polaków w Związku Sowieckim w latach 1937–1938. Dokumenty z centrali*, oprac. T. Sommer, Warszawa 2010, s. 125–131.

¹¹ Zob. *Polacy na Ukrainie. Zbiór dokumentów*, cz. 1: *Lata 1917–1939*, t. 1–3, red. S. Stępień, Przemyśl 1998; t. 4, red. S. Stępień, O. Rublow, Przemyśl 2004; t. 5, red. S. Stępień, O. Rublow, Przemyśl 2005; t. 6, red. S. Stępień, Przemyśl 2012; t. 7, red. S. Stępień, Przemyśl 2014; t. 8, red. S. Stępień, Przemyśl 2014; t. 9, red. S. Stępień, Przemyśl 2019; t. 10, red. S. Stępień, Przemyśl 2020; t. 11, red. S. Stępień, Przemyśl 2021.

Patrząc bowiem na spis treści analizowanej monografii, widać wyraźnie, że Autorem zdecydowanej większości partii tekstu jest Kozłowski. Jeśli dodać do tego, że odpowiadał on również za opracowanie (w tym tłumaczenie z rosyjskiego i ukraińskiego) dokumentów zamieszczonych w aneksie (łącznie niemal 100 stron), nasuwa się wrażenie, że w istocie to Kozłowski napisał prawie całą monografię, wkład zaś pozostałych Autorów jest symboliczny, by nie powiedzieć – minimalny.

Potęguje to również fakt, iż części napisane przez Kozłowskiego są niewątpliwie najlepszymi rozdziałami w całej książce. Mają one bowiem nie tylko dużą wartość poznawczą, ale przede wszystkim doskonale oddają rozeznanie Autora w radzieckim (a także współczesnym ukraińskim) prawodawstwie karnym i rehabilitacyjnym. Kozłowski zna również wiele opracowań naukowych dotyczących przedmiotowej tematyki, co nie do końca widać u pozostałych Autorów, patrząc choćby na dość skromne zapisy w przypisach w ich partiach monografii.

Pozostaje więc zapytać, dlaczego zatem Autorzy zdecydowali się na taki nierówny podział obowiązków podczas pracy nad książką? Niemniej jednoznacznie pozytywnie należy ocenić fakt, że w spisie treści podano, kto odpowiada za konkretny rozdział. Nie zawsze bowiem jest to zaznaczone w opracowaniach zbiorowych, wskutek czego nie można ustalić autora danej części pracy.

W zakresie istotnych braków o charakterze merytorycznym w treści książki zdecydowanie nie ma, choćby krótkiej, charakterystyki życia ludności polskiej na analizowanym terenie (według podziału terytorialnego od września 1937 r. obwodów kamieniecko-podolskiego, winnickiego i odeskiego). Taki zabieg z pewnością pozwoliłby na dogłębne ukazanie okoliczności, w jakich osoby te żyły na co dzień, ich statusu społecznego jako mniejszości narodowej, liczebności itp. Skoro praca dotyczy konkretnych przykładów śledztw przeciwko osobom narodowości polskiej zamieszkałym właśnie na terenie powyższych obwodów, to tego rodzaju informacje powinny znaleźć się w jej treści.

W książce zabrakło także szczegółowej analizy treści zapisów art. 54 kodeksu karnego (kk) USRR (zawierającego łącznie 14 podpunktów), które to pojawiały się najczęściej w uzasadnieniu zakończenia konkretnych śledztw ukazanych przez Autorów. Jest to o tyle dziwne, że w aneksie (skądinąd bardzo rozbudowanym) podano w polskim tłumaczeniu analogiczne zapisy art. 58 kk RFSRR oraz art. 63–76 kk BSRR (zob. s. 294–291, 339–343). Książka dotyczy jednak śledztw toczonych na terenie USRR, oficjalnie na podstawie kk tej republiki, stąd też zdecydowanie wskazane byłoby przedstawienie jej ówczesnego prawodawstwa karnego¹² w tłumaczeniu na język polski. Informacja o kk USRR pojawia się co prawda na s. 33 i 45 (przypis 94), jednakże jest ona zbyt lakoniczna, biorąc pod uwagę fakt, że treść książki odnosi się przede wszystkim do terytorium USRR.

W tym kontekście warto dodać, że bardzo często w konkluzjach śledztw przeciwko żonom „wrogów ludu” prowadzący je funkcjonariusze NKWD odwoływali

¹² Zob. *Кримінальний Кодекс УСРР зі змінами на 15 вересня 1935 р.*, Київ 1935, с. 19–22.

się do zapisów poszczególnych podpunktów z art. 54 kk USRR, a nie do właściwej treści rozkazu nr 00486. Wynikało to bowiem z nieznamomości tego dokumentu (o charakterze ściśle tajnym) przez szeregowych enkawudzistów zatrudnionych na prowincji, wskutek czego byli oni przekonani, iż wykonywali swe działania w oparciu o ówczesny kk USRR. Dlatego też właśnie tego rodzaju zapisy pojawiały się najczęściej w konkluzji kończącej poszczególne śledztwa. W rzeczywistości natomiast o wymiarze kary decydował nie sąd, lecz pozasądowe Kolegium Specjalne.

Idąc dalej, trzeba jednoznacznie stwierdzić, że zarówno rozkaz nr 00486, będący głównym przedmiotem badań Autorów, jak i wcześniejsze tego typu dokumenty (rozkaz nr 00485 rozpoczynający „operację polską”, jak i rozkaz nr 00447 dotyczący „kułaków”) były aktami nielegalnymi nawet z punktu widzenia ówczesnego radzieckiego prawodawstwa. Wskazane wyżej kodeksy karne ani żadne inne akty prawne poszczególnych republik nie przewidywały utworzenia pozasądowych trybów rozpatrywania zakończonych śledztw, jak „dwójki”, „trójki” czy kolegia specjalne.

Dlatego też nie można mówić o całym trybie postępowania jako o „procesie karnym”, podobnie jak niewskazane jest używanie pojęcia „wyrok” w stosunku do decyzji administracyjnej, na mocy której skazywano żony „wrogów ludu”. Autorzy jednak stosują to słowo przy analizie wszystkich akt śledczych, co może sugerować „legalizację” ówczesnych, całkowicie bezprawnych działań radzieckich funkcjonariuszy. W aktach natomiast nigdzie nie pojawia się słowo „wyrok” (ros. *приговор*) odnośnie do wydanych decyzji administracyjnych skazujących osoby narodowości polskiej na śmierć lub kilkuletnie zesłanie.

Uwagi techniczno-językowe

Z niewiadomych przyczyn Autorzy zdecydowali się nie stosować w treści pracy oryginalnych form w przypadku publikacji/stron internetowych zapisywanych cyrylicą (głównie w języku rosyjskim i ukraińskim). Pomijając fakt, że Wydawnictwo IPN od pewnego czasu dopuszcza już podawanie oryginalnych wersji zapisów¹³, trzeba zwrócić uwagę na inny, niezwykle istotny szczegół. Mianowicie, decydując się na transkrypcję łacińską, często pozbawia się czytelnika możliwości odnalezienia danej publikacji w katalogach rosyjskich, ukraińskich czy białoruskich bibliotek naukowych (zazwyczaj nie ma tam możliwości wyszukiwania tytułów na podstawie zapisów łacińskich). Ponadto zapisywanie cyrylicy alfabetem łacińskim wielokrotnie wypacza prawidłowe brzmienie poszczególnych nazw/wyrazów: przykładowo miasto Łuck zostanie zapisane jako „Łućk”; podobnie jak imię Leonid w wersji „Leonid”. Niezorientowany w tych meandrach polskich czytelnik może

¹³ Zob. chociażby książkę piszącego te słowa: *Agonia Polaków we Lwowie 1944–1959*, Warszawa 2024.

więc odczytywać/wymawiać poszczególne słowa właśnie w takim, niepoprawnym przecieź, brzmieniu.

Niezrozumiała jest także zastosowana przez Autorów forma przypisów, odnosząca się do akt karno-śledczych pozyskanych przez AIPN z trzech obwodowych archiwów ukraińskich. Nie chodzi tu bynajmniej o przyjętą zasadę podawania w przypisie w pierwszej kolejności nowej sygnatury, nadanej przez AIPN, a dopiero później oryginalnego zapisu numeracji, stosowanego w jednostkach ukraińskich. Mam bowiem na myśli ograniczenie zapisu, polegające na podawaniu jedynie skrótowej sygnatury i numerów kart z poszczególnych teczek. Zarówno warsztat naukowy historyka, jak i Instrukcja Wydawnicza IPN wymaga przecieź dokładnego rozpisania w przypisie nazwy konkretnego dokumentu wraz z datą jego wytworzenia, a często (o ile jest to możliwe do ustalenia) także twórcy oraz odbiorcy. Dlaczego zatem Autorzy, mając przecieź dostęp do analizowanych dokumentów w wersji cyfrowej, nie zdecydowali się na zastosowanie powyższego rozwiązania w książce? Dodam, że skrótowe przypisy są bardzo charakterystyczne dla wielu historyków ukraińskich, którzy często nie będąc nigdy w danym archiwum, zwyczajnie przepisują same sygnatury, właśnie w takiej formie (bez podania nazwy dokumentu i daty jego powstania), z innych publikacji.

Zwracał na to uwagę już Adam R. Kaczyński, pisząc, że tego rodzaju praktyka „daje ogromne możliwości w manipulowaniu źródłami oraz w znaczny sposób utrudnia weryfikację warsztatu danego historyka”¹⁴. Choć w żadnym razie nie podejrzewam o takie działania Autorów analizowanej książki, gdyż posiadają oni stały dostęp do dokumentacji w wersji cyfrowej, to jednak wskazane byłoby zastosowanie pełnej, rozbudowanej formy w przypisie. Ma to tym większe znaczenie, jeśli wziąć pod uwagę możliwą przecieź w najbliższym czasie reorganizację archiwów ukraińskich, choćby z powodu chęci usunięcia z nich rosyjskich nazw fondów (zespołów). Jeżeli zatem przy okazji zmienione zostaną również numery poszczególnych opisów, teczek oraz kart, inni badacze zupełnie stracą możliwość dotarcia do konkretnych jednostek i dokumentów, znając jedynie ich numerację.

Z drobniejszych potknięć i pewnych niedoskonałości należy odnotować pomyłkę na s. 151, na której pojawił się zapis „tereny tzw. Kresów Dalszych, czyli dawnych ziem wschodnich II RP”, w odniesieniu do ziem położonych za Zbruczem. Autorom chodziło więc ewidentnie o ziemie wschodnie I Rzeczypospolitej (przed-rozbiorowej).

Na kolejnej stronie (s. 152) natkniemy się na zapis „w mieście Nikołajew na Ukrainie”, podczas gdy w języku polskim (jak i ukraińskim) brzmi ona Mikołajów (ukr. Миколаїв). Nie jest to jedyna tego rodzaju pomyłka, albowiem na s. 195 (oraz w innych miejscach) Autorzy konsekwentnie stosują określenie „Greczany” na zamieszkałą przez Polaków wieś Hreczany w okolicach ówczesnego Płoskirowa (obecnie jest to już dzielnica dzisiejszego Chmielnickiego).

¹⁴ A.R. Kaczyński, *Sowietyzacja Wołynia 1944–1959*, Warszawa 2022, s. 10.

Na s. 109 napotkamy również dość niefortunne sformułowanie „akta mówily”, które lepiej byłoby zastąpić zwrotem „informowały” lub „podawały”. W wielu miejscach na kartach książki (m.in. s. 226–227) widzimy także sformułowanie „obwód kamieniecki”, podczas gdy jego prawidłowa nazwa brzmiała „kamieniecko-podolski”¹⁵.

Konkluzja

Mimo zawartych wyżej uwag i wykazanych nieścisłości recenzowana monografia zasługuje na pozytywną ocenę. Autorzy (przede wszystkim Iwan Kozłowski) prawidłowo poradzili sobie z procesem badawczym wymagającym biegłej znajomości dwóch języków obcych (rosyjskiego i ukraińskiego), a także właściwej analizy dokumentacji proweniencji radzieckiej – zazwyczaj niezwykle trudnej dla historyka.

Chociaż narracja dotyczy zasadniczo trzech obwodów współczesnej Ukrainy (chmielnickiego, winnickiego i odeskiego), w wielu miejscach Autorzy właściwie ukazali analizowane procesy na tle ogólnopaństwowej polityki w całym ZSRR. Ma to istotne znaczenie, gdyż trudno było w ówczesnej rzeczywistości znaleźć jakiegokolwiek regionalne osobliwości w zakresie realizacji represji Wielkiego Terroru.

Na szczególne podkreślenie zasługuje natomiast zamieszczony w książce niezwykle bogaty materiał ikonograficzny, zawierający nie tylko fotografie osób skazanych, ale przede wszystkim cyfrowe kopie akt śledczych. Na tej podstawie można bowiem zapoznać się zarówno z samym przebiegiem konkretnych postępowań, jak i metodami stosowanymi przez funkcjonariuszy NKWD.

Pozostaje zatem mieć nadzieję, że przedmiotowa publikacja nie będzie jedyną tego typu pracą opublikowaną przez Wydawnictwo IPN, lecz rozpocznie być może nawet całą serię książek powstałych w oparciu o cyfrowe kopie materiałów śledczych, pozyskane z archiwów ukraińskich. Jest to tym bardziej uzasadnione w dobie współczesnej sytuacji geopolitycznej w tym kraju, mocno ograniczającej jakiegokolwiek bieżące kwerendy badawcze.

W przypadku kolejnych wydań książki *Bez winy i bez przyszłości...* warto byłoby jednak uwzględnić przynajmniej część powyższych uwag. Mają one charakter dyskusji akademickiej, w żadnym razie nie deprecjonują więc ogromu pracy wykonanej przez Autorów.

¹⁵ Obwód kamieniecko-podolski jako jednostka administracyjna USRR powstał 22 września 1937 r., a więc już po rozpoczęciu „operacji polskiej”. Do 1941 r. jego siedzibą był Kamieniec Podolski, po czym stolicę przeniesiono do ówczesnego Płoskirowa, położonego zdecydowanie bardziej w centrum obwodu. Natomiast w 1954 r. z okazji 300-lecia ugody perejaśławskiej (przyłączenia ziem ukraińskich do Rosji) miasto to przemianowano na Chmielnicki, podobnie jak nazwę obwodu. Sytuacja ta utrzymuje się po dziś dzień.

‘They Didn’t Inform on Their Husbands – They Suffered the Punishment’, or Some Comments on the Book *Bez winy i bez przyszłości. Losy członków rodzin „zdrajców ojczyzny” represjonowanych na mocy rozkazu NKWD nr 00486*

Abstract

The article critically reviews the monograph *Bez winy i bez przyszłości. Losy członków rodzin „zdrajców ojczyzny” represjonowanych na mocy rozkazu NKWD nr 00486* [Without Guilt and Without Future. The Fate of Family Members of “Traitors to the Fatherland” Repressed under NKVD order No. 00486]. Published by the Institute of National Remembrance Publishing House in 2024, the book is based on archival materials from Ukraine. It highlights the plight of wives of “enemies of the people”, whose sole “guilt” was that they had not denounced their husbands to the state security organs. Olechowski recognises the work’s value in the context of research on the Great Terror but also notes some substantive errors of the book’s Authors, such as incomplete analysis of Soviet criminal law and the lack of broader context regarding the lives of Poles in the USSR.

The reviewer praises the rich visual material and an appendix containing translated documents but criticises the uneven distribution of work among the Authors and the limited number of analysed cases. He expresses hope that this publication will initiate a series of studies on repressions against Poles while suggesting improvements for future editions. Despite its shortcomings, the book is a valuable contribution to the historiography of political repressions in the Soviet Union.

«Они не стучали на своих мужей и понесли наказание», или несколько замечаний о книге *Без вины и без будущего. Судьбы членов семей «изменников родины», репрессированных по приказу НКВД № 00486*

Аннотация

Статья Петра Олеховского является рецензией на монографию *Без вины и без будущего*, в которой анализируется судьба женщин, репрессированных по приказу НКВД № 00486. Книга, изданная Институтом национальной памяти (ИПН) в 2024 году, основана на архивных материалах, полученных из Украины, и раскрывает драму жен «врагов народа», единственной виной которых было нестучание на своих мужей. Олеховский отмечает ценность работы в контексте исследований Большого террора, но также обращает внимание на фактические ошибки, такие как неполный анализ советского уголовного права и отсутствие более широкого фона жизни поляков в СССР.

Рецензент высоко оценивает богатый иконографический материал и приложение, содержащее переводы документов, но критикует неравномерное разделение труда между авторами и ограниченное количество проанализированных случаев. Он надеется, что данная публикация положит начало серии исследований репрессий против поляков, но при этом предлагает внести улучшения в последующие издания. Несмотря на замечания, книга является ценным вкладом в историографию советских репрессий.

Bibliografia

Źródła drukowane

- Polacy na Ukrainie. Zbiór dokumentów*, cz. 1: *Lata 1917–1939*, t. 1–3, red. S. Stępień, Przemysł 1998.
- Polacy na Ukrainie. Zbiór dokumentów*, cz. 1: *Lata 1917–1939*, t. 4, red. S. Stępień, O. Rublow, Przemysł 2004.
- Polacy na Ukrainie. Zbiór dokumentów*, cz. 1: *Lata 1917–1939*, t. 5, red. S. Stępień, O. Rublow, Przemysł 2005.
- Polacy na Ukrainie. Zbiór dokumentów*, cz. 1: *Lata 1917–1939*, t. 6, red. S. Stępień, Przemysł 2012.
- Polacy na Ukrainie. Zbiór dokumentów*, cz. 1: *Lata 1917–1939*, t. 7–8, red. S. Stępień, Przemysł 2014.
- Polacy na Ukrainie. Zbiór dokumentów*, cz. 1: *Lata 1917–1939*, t. 9, red. S. Stępień, Przemysł 2019.
- Polacy na Ukrainie. Zbiór dokumentów*, cz. 1: *Lata 1917–1939*, t. 10, red. S. Stępień, Przemysł 2020.
- Polacy na Ukrainie. Zbiór dokumentów*, cz. 1: *Lata 1917–1939*, t. 11, red. S. Stępień, Przemysł 2021.
- Rozstrzelać Polaków. Ludobójstwo Polaków w Związku Sowieckim w latach 1937–1938. Dokumenty z centrali*, oprac. T. Sommer, Warszawa 2010.
- Wielki Terror: operacja polska 1937–1938*, red. J. Bednarek i in., t. 1–2, Warszawa–Kijów 2010.
- Закон України: Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років*, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-12#Text> (dostęp: 16.05.2024).
- Кокин С., Подкур Р., Рубльов О., *Справа „Польської Організації Військової” в Україні. 1920–1938 рр. Збірник документів та матеріалів*, Київ 2011.
- Кримінальний Кодекс УСРР зі змінами на 15 вересня 1935 р.*, Київ 1935.

Оpracowania

- Iwanow N., *Pierwszy naród ukarany. Polacy w Związku Radzieckim 1921–1939*, Warszawa 1991.
- Iwanow N., *Zapomniane ludobójstwo. Polacy w państwie Stalina. „Operacja Polska” 1937–1938*, Kraków 2014.
- Iwanow N., *Zginęli, bo byli Polakami: koszmar „operacji polskiej” NKWD 1937–1938 / Killed for being Poles: horrors of the „Polish Operation” conducted by the NKVD in 1937–1938*, Poznań 2017.
- Kaczyński A.R., *Sowietyzacja Wołynia 1944–1959*, Warszawa 2022.
- Olechowski P., *Agonia Polaków we Lwowie 1944–1959*, Warszawa 2024.
- Sommer T., *Operacja antypolska NKWD 1937–1938. Geneza i przebieg ludobójstwa popełnionego na Polakach w Związku Sowieckim*, Gdańsk 2020.
- Stroński H., *Marchlewszczyzna 1925–1935. Polski rejon narodowościowy na sowieckiej Ukrainie*, Warszawa 2023.
- Wasilenko D. i in., *„Operacja polska” w obwodzie połtawskim w latach 30-tych XX wieku*, Dniepr 2017.
- Бажан О., Золотарьов В., „Польська операція” НКВС 1937–1938 рр. Підготовка наказу № 00485 в Київській та Харківській областях, „Краєзнавство” (2019), № 3, с. 192–204.
- Васильев В., *Берійська відлига в УРСР (кінець 1938–1939 рр.): політичні аспекти*, „3 архів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ” (2009), № 33, с. 116–135.
- Вронська Т., *Заручники тоталітарного режиму. Репресії проти родин „ворогів народу” в Україні (1917–1953 рр.)*, Київ 2009.

- Вронська Т., *Упокорення страхом. Сімейне заручництво у каральній практиці радянської влади, 1917–1953 рр.*, Київ 2013.
- Місінкевич Л., *Берієвська „відлига” 1939 року: причини та наслідки*, „Історія України. Маловідомі імена, події, факти” (2005), № 30, с. 173–185.
- Подкур Р., *Динаміка адміністративно-територіального поділу 1930-х рр. у контексті „великого терору” 1937–1938 рр.*, „Регіональна Історія України. Збірник наукових статей” (2013), № 7, с. 193–212.
- Подкур Р., *Дитячий ГУЛАГ в контексті політики державного терору (1937–1939 рр.)*, „З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ” (2008), № 28, с. 189–204.
- Подкур Р., *Діяльність УНКВД Вінницької області під час „Великого терору” 1937–1938 рр.*, „Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей)” (2007), № 34, с. 197–220.
- Подкур Р., *Становище дітей репресованих громадян в контексті політики державного терору (1937–1938 рр.)*, „Історія України: маловідомі імена, події, факти” (2008), № 35, с. 137–152.
- Рафальська Т., *Радянська репресивна політика щодо польської меншини на Житомирщині*, „Історія та історіографія в Європі” (2006), № 4, с. 148–156.
- Рубльов О., Репринцев В., *Репресії проти поляків в Україні у 30-ті роки*, „З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ” (1995), № 1/2 (2/3), с. 116–156.
- Шаповал Ю. та ін., *Україна в добу „Великого терору” 1936–1938 роки*, Київ 2009.

Netografia

Архив Александра Н. Яковлева, <https://www.alexanderyakovlev.org/> (dostęp: 17.05.2024).
 Реабілітовані Історією, <https://www.reabit.org.ua/> (dostęp: 16.05.2024).

Piotr Olechowski, dr nauk humanistycznych, historyk. Adiunkt w Instytucie Historii Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach, naczelnik Wydziału ds. Badań nad Stratami Wojennymi Instytutu Strat Wojennych im. Jana Karskiego w Warszawie. Zainteresowania naukowe obejmują położenie Polaków w ZSRR, sowietyzację dawnych ziem wschodnich II RP, dzieje polskiej dyplomacji w ZSRR i granicy polsko-radzieckiej oraz działalność radzieckich służb specjalnych i sądownictwa (piotrolechowski@o2.pl).

Piotr Olechowski, PhD in Humanities, historian. Assistant Professor at the Institute of History of the University of Silesia in Katowice, head of the War Losses Research Department of the Jan Karski Institute of War Losses in Warsaw. His research interests include the situation of Poles in the USSR, Sovietisation of the former eastern lands of the Second Republic of Poland, history of Polish diplomacy in the USSR and the Polish-Soviet border, as well as the activities of the Soviet secret services and judiciary (piotrolechowski@o2.pl).